

5. Reliģijas zaimošanas un reliģisko jūtu aizskaršanas tiesiskie aspekti

Reliģiskās pārliecības brīvība ir cilvēka dabisko tiesību sastāvdaļa. Necienīgi vai rupji aizskart kāda reliģiju nozīmē pārkāpt indivīda cilvēktiesības.

R. Balodis

Latvijas Republikas Satversme aizsargā cilvēka pamattiesības. Valsts Satversmes 99.pants nosaka, ka ikvienam ir tiesības uz domas, apziņas un reliģiskās pārliecības brīvību. Šī brīvība garantē iespēju dažādu uzskatu cilvēkiem dzīvot atvērtā, taisnīgā un harmoniskā sabiedrībā. Brīvība ir ne tikai pašpietiekama demokrātijas vērtība, bet arī svarīga garantija, ka atbilstoši tiek ievērotas arī citas Konstitūcijā paredzētās tiesības un brīvības. Reliģija nav vienīgi individuāls, bet sabiedriska labums, tādēļ tiesību uzdevumos ietilpst to aizsargāt.¹ Sistemātiski skaidrojot Satversmes 99.pantu, jāatzīmē, ka domas, apziņas un reliģiskās pārliecības brīvība nav nošķirama no citām Konstitūcijā ietvertajām cilvēktiesībām un brīvībām: tiesībām brīvi paust savu pārliecību, brīvību meklēt, iegūt un izplatīt informāciju un idejas, tiesībām brīvi veidot savienības un asociācijas, tiesībām netikt piespiestam piederēt ne pie vienas savienības vai asociācijas, vecāku tiesībām audzināt bērnus par godīgiem un lojāliem pilsoņiem, tiesībām uz kultūru, zinātni, pētījumiem un mācībām, kā arī citām no Satversmes izrietošajām tiesībām un brīvībām.

Reliģiskās pārliecības brīvība ir cilvēka tiesības. Aizskart kāda reliģiju nozīmē pārkāpt cilvēktiesības. Valsts tiesiskais pienākums ir aizsargāt indivīda reliģijas brīvību un nepieļaut šo tiesību aizskaršanu. Starp citu, arī atjaunotā 1937.g. Civillikuma 1415. p. reliģijas zaimošanu pielīdzina likumpārkāpumam: "Neatļauta un nepieklājīga darbība, kuras mērķis ir pretējs reliģijai, likumiem vai labiem tikumiem vai kura vērsta uz to, lai apietu likumu, nevar būt par tiesiska darījuma priekšmetu; tāds darījums nav spēkā."

Reliģisko organizāciju likums (4.panta 1.punkts) aizliedz tieši vai netieši aizskart iedzīvotāju reliģiskās jūtas. Tātad šo likuma normu daļēji var attiecināt uz reliģijas aizskaršanu jeb zaimošanu. Tajā teikts, ka "par šā noteikuma pārkāpšanu vainīgās personas saucas pie atbildības likumos noteiktajā kārtībā". Vainīgās personas var sodīt tikai gadījumos, ja ir aizskartas personas reliģiskās jūtas vai celts naidis sakarā ar šo personu attieksmi pret reliģiju vai ateismu (Krimināllikums 150.pants) un ir noticis "sabiedriskās drošības, kārtības un personas veselības apdraudējums, veicot reliģiskas darbības" (Krimināllikums 227.pants). No teiktā var secināt, ka iespējamā krimināltiesiskā atbildība var iestāties tikai tad, ja ir aizskartas atsevišķas personas reliģiskās jūtas. Šeit nav runa par reliģiju, bet par *personas reliģiskajām jūtām*.

Tāpat nav pieļaujams, ka tiktu apvainotas baznīcas (reliģiskas savienības) kā juridiskas personas reliģiskās jūtas. Uzskatu, ka nav pareizi, ja indivīda reliģiskā pārliecība tiek pakārtota baznīcas reliģiskajām jūtām. Indivīda reliģiskā pārliecība rodas no baznīcas. Ja valsts atzīst baznīcas kā juridiskas personas reliģijas brīvību, tad tai ir jāatzīst arī baznīcas reliģijas brīvības ierobežošana un reliģisko jūtu aizskaršana. Jāapzinās, ka reliģijas zaimošana ir cieši saistīta ar reliģijas brīvības principu kā konstitucionālo tiesību neatņemamu sastāvdaļu. Ar to brīdi, kad reliģijas brīvība iegūst konstitucionāla principa juridisko statusu, tiesiskās aizsardzības normatīvais regulējums reliģijas zaimošanai pamazām iegūst jaunu saturu. Līdz Pirmajam pasaules karam Eiropā valsts tradicionāli aizsargāja vienu valstī dominējošo reliģiju (parasti katoļu vai pareizticīgo), nodrošinot šai reliģijai tiesisko aizsardzību. Ar laiku, pēc reliģijas brīvības *konstitucionalizēšanās*, šis mehānisms kļūst par visu reliģiju dabiskām tiesībām. Mūsdienās ikviena reliģiska organizācija var apelēt pie reliģijas brīvības kā konstitucionālas vērtības tiesiskās aizsardzības gadījumos, ja ir noticis šīs organizācijas praktizētās reliģijas zaimošana fakts. Demokrātiskā, tiesiskā, liberālā valsts un sabiedrības iekārtā vispārējās cilvēktiesību teorijas un iestāžu un tiesu prakses uzdevums ir cilvēktiesības formēt tā, lai ar vismazākajiem ierobežojumiem saglabātu pēc iespējas lielāku indivīda brīvību un lai vienlaikus novērstu indivīda cilvēktiesību sadursmes ar sabiedrības kopējām interesēm un citu indivīdu cilvēktiesības.² Domas, apziņas un reliģijas brīvība kļūst par likumdošanas normu

subjektu tikai tādā mērā, kādā indivīds pauž savas domas vai reliģiju darbībā. Tā nekādā ziņā nevar tikt ierobežota, tomēr personām, realizējot savas tiesības un brīvības, ir jāievēro Satversme un nedrīkst aizskart citu cilvēku tiesības un brīvības.

Krimināllikumā un Reliģisko organizāciju likumā ir runa par reliģisko jūtu aizskaršanu. Likuma Par presi un citiem sabiedrības informācijas līdzekļiem 7.pantā ir noteikts aizliegums Latvijā publicēt un pārraidīt informāciju, kas propagandē reliģisko neiecietību. Tāpat Latvijā ir aizliegta reklāma, kurā tiek izmantoti reliģiskās jūtas aizskaroši elementi. Latvijas Reklāmas likumā (4.panta 2.daļa) ir noteikts, ka reklāmā ir aizliegts “paust diskrimināciju pret cilvēku viņa rases, ādas krāsas, dzimuma, vecuma, reliģiskās, politiskās vai citas pārliecības, nacionālās vai sociālās izcelšanās, mantiskā stāvokļa vai citu apstākļu dēļ”. Minētā tiesību norma aizliedz reklāmā “izmantot baiļu vai māņticības radīto ietekmi”, kas zināmā mērā attiecas arī uz reliģisko pārliecību. Sankcijas, kas ir administratīva un civiltiesiska rakstura, ir pietiekami nopietnas, lai reklāmdevējs un reklāmas izplatītājs nepieļautu reliģiski aizskarošas informācijas publicēšanu.* Saskaņā ar Radio un televīzijas likumu reklāma nedrīkst aizskart cilvēku cieņu un reliģiskās jūtas (20.pants).

Saskaņā ar likumu Par preču zīmēm (2.panta 2.punkts) kā preču zīmes nevar reģistrēt reliģiskus simbolus. Reliģiskie simboli iekļauti grupā, kas saucas īsi un nepārprotami – “neregistrējamās zīmes”. Zīmīgi, ka reliģiskos simbolus kā neregistrējamās zīmes likumdevējs ir iekļāvis punktā, kur minēti arī valsts simboli, kas tāpat nav reģistrējami kā preču zīmes. Arī Reliģisko organizāciju likums (13.panta 3.daļa) aizliedz neregistrētām reliģiskām organizācijām izmantot reliģisko organizāciju nosaukumus un simboliku. No uzskaitītā ir skaidri saredzama valsts interese – nepieļaut naidu, kas rodas no reliģijas zaimošanas. Valstij ir tiesības ierobežot privātpersonu vai juridisku personu cilvēktiesības (uzskatu paušanu) sabiedriskā miera interesēs šādos gadījumos:

- ja reliģijas zaimošana rodas no reliģiskās neiecietības un rosina reliģisku naidu;
- ja reliģijas zaimošana izraisa reliģisku diskrimināciju;
- ja reliģijas zaimošana izraisa reliģiskas organizācijas (baznīcas) un indivīda reliģisko jūtu aizskaršanu;
- ja reliģijas zaimošana ir diskutabla.

Samērā vienkārši var konstatēt reliģiskās neiecietības vai reliģiskā naida kurināšanas faktu, bet noteikt vai ir aizskartas reliģiskās organizācijas vai indivīda reliģiskās jūtas ir daudz sarežģītāk. Ir jāpiekrīt Latvijas cilvēktiesību ekspertei un juridisko zinātņu doktorei I.Ziemelei, kura uzskata, ka cilvēktiesības ir jēdziens, kas nesaraujami saistīts ar demokrātijas un tiesiskuma izpratni. Viņa raksta: “Runājot par demokrātiju, kuras pamatfilozofija ir liberālisms, ir jāatzīmē, ka cilvēktiesības un pilsoniskās brīvības veido šīs politiskās pārliecības pamatu. Cilvēktiesību aizsardzība kā universāls, starptautisks princips ir radies salīdzinoši nesen un atrodas sava satura veidošanās procesā.”³ Patiesi šo jautājumu sakārtošanas juridiskā puse ir tikai veidošanās jeb formēšanās stadijā. Pilnīgi skaidras un vienotas juristu atbildes jautājumos, kas ir *reliģiskā diskriminācija* un *reliģisko jūtu aizskaršana*, mēs neatradīsim. Cenšoties iegūt vispārīgu definīciju, juristi neizbēgami nonāk pie tiem pašiem secinājumiem, kas rodas, ja mēģina definēt jēdzienus *reliģiskā darbība* vai *sekta*. Pārāk šaura definīcija zaudē jēgu, jo, veicot jebkuras sašaurinātas definīcijas kritisku analīzi un problēmu diagnozi, mēs automātiski iegūstam secinājumu, ka tik smalkās lietās sašaurinātā definīcija ir nelietderīga un pretrunīga. Savukārt, cenšoties definīciju absolutizēt, lai izveidotu tādu juridisku konstrukciju, kas aptvertu visus

* Reklāmas likuma ievērošanu uzrauga Patērētāju tiesību aizsardzības centrs, savas kompetences ietvaros to dara arī Radio un televīzijas padome. Šīm institūcijām ir jāizskata sūdzības par reklāmu, kā arī jāpieņem attiecīgi lēmumi. Uzskatu, ka reliģijas jomā šāds eksperts kļūs Reliģisko lietu pārvalde. Ja tiek konstatēti Reklāmas likuma un citu normatīvo aktu pārkāpumi reklāmas jomā, tad uzraudzības institūcijas ir tiesīgas pieņemt lēmumus un pieprasīt reklāmas devējam: (1)izslēgt no reklāmas atsevišķus elementus (informāciju, vizuālos attēlus, skaņu vai citus speciālos efektus); (2) aizliedz reklāmas izplatīšanu; (3) pieprasīt reklāmas atsaukumu; (4) noteikt administratīvo soda piemērošanu. Soda mēru un lēmumu pieņemšana katrā gadījumā rūpīgi jāizvērtē. Ja uzraudzības institūcijas lēmums ir bijis nepamatots un tamdēļ reklāmas devējam, reklāmas izgatavotājam vai reklāmas izplatītājam ir radušies zaudējumi, var tikt iesniegta prasība tiesā par zaudējumu atlīdzību.

gadījumus, mēs iegūstam izkropļotu rezultātu. Manuprāt, tieši pēdējais itin bieži notiek Eiropas Cilvēktiesību tiesā izskatītajās tieslietās. Paplašinātā definīcijā var nonākt pie slēdziena, ka reliģija ir “svētā govys” par kuru pat runāt ir jāsargās, lai tikai kāds netiktu aizvainots. Tā var izveidoties baznīcas valsts vai tieši pretēji - tā var likt pamatu haosam. Tāpēc ir jāievēro *samērīguma princips*, ko tautā sauc par *mērenību*. Piedevām vēl jāsaprot, ka Rietumeiropas juristi un Rietumu tiesību prakses analītiķi precedentu lielākoties uzskata par tiesību palīgavotu. Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes profesors Edgars Meļķis pamatoti uzskata, ka “precedentu tiesības nozīmē, ka lēmumu pamatošana konkrētā lietā jāskā nevis ar tiesību pamatavotu, bet ar atbilstoša precedentu sameklēšanu.”⁴ Kā teica romieši - *ad ea debeat adaptari jus, quae frequenter eveniunt*.^{*} Tāpēc, izskatot attiecīgus precedentus, izskatīsim jau nosauktos reliģijas zaimošanas veidus.

Reliģijas zaimošana, kas rodas no reliģiskās neiecietības un rosina reliģisku naidu.

Lai gan dažkārt ir gadījumi, kad kādas ekstrēmas reliģiskas grupas vai indivīda sakarā tiek izraisīta reliģijas zaimošana, tomēr ir tipiski, ka tas notiek ateistiski noskaņotu personu darbības rezultātā. Labi šo situāciju raksturo pirms pieciem gadiem notikušais atgadījums ar ikonām. 1997.gada 4.decembrī Maskavas Centrālajā izstāžu zālē mākslinieks Avdejs Ter-Oganjans gadskārtējā mākslas gadatirgū sarīkoja pareizticīgo ikonu apsmiešanu. Priekšnesumam mākslinieks bija nopircis 26 Kristus un Jaunavas Marijas svētbildes, kuras aprakstīja ar nepieklājīgiem vārdiem un publiski sacirta. Pats mākslinieks teica, ka tādā veidā viņš esot tikai centies pierādīt, ka “mēs esam eiropieši, ka katrs var nodarboties ar ko vien vēlas, ticēt kam vēlas, jo svētbilžu iznīcināšana esot viņa pārliecība.” Jāpiebilst, ka Krievijas Ģenerālprokuratūrā par šo aktu tika ierosināta krimināllieta un Krievijas Federācijas Kriminālkodekss (282.pants) paredz, ka par darbībām, kuru mērķis ir reliģiska naida izraisīšana, par kādas reliģijas pārkāpuma propogandu un izraisīšanu, ja tas ir izdarīts publiski vai ar masu informācijas līdzekļu starpniecību var sodīt no diviem līdz četriem gadiem cietumsoda. Ja šīs pašas darbības izdarīšana saistās ar vardarbības izdarīšanu vai ar draudiem to veikt, vai arī ja persona izmanto savu dienesta stāvokli, vai darbības tiek veiktas grupā, sods tiek pastiprināts.

Vācu jurists Reinholds Cipeliuss uzskata, ka tiesības, ierobežojot pilsoņu rīcības brīvību, vienlaicīgi aizsargā to brīvības no līdzpilsoņu iejaukšanās. Vienas personas tiesiskajam ierobežojumiem atbilst citas personas nodrošināta brīvība. Viena indivīda nodrošinātas brīvības cena ir pārējo ierobežojums.⁵ Parasti šīs kategorijas precedenti ir saistīti ar vienas reliģijas pārstāvju centieniem uzsvērt savas reliģijas *pareizību*, kritizējot kādu citu reliģiju. Tas raksturīgs jaunām reliģijām, lai gan tas neizslēdz arī tradicionālo reliģiju pārstāvju rīcību.

Reliģijas zaimošana, kas izraisa reliģisku diskrimināciju. Neskatoties uz uzskatu, ka Eiropa ir tradicionāli kristīga, daudzi Eiropas valstu pilsoņi sevi identificē ar piederību islama reliģijai. Pašlaik Eiropā dzīvo aptuveni desmit miljoni musulmaņu, kas kā viesstrādnieki tur nokļuva pagājušā gadsimta 50. - 60.gados, bet radikāls to skaita pieaugums notika 70.gados, kad Eiropā jau bija beigusies nekvalificēto strādnieku uzņemšanu, bet valstis pieļāva ģimeņu apvienošanu. Par Eiropas pilsoņiem musulmaņi kļuva ne tikai ekonomiskās migrācijas dēļ. Bija arī politiskā migrācija, ko veicināja irāņu revolūcija, Tuksneša karš pret Sadamu Huseinu, Albānijas notikumi un pilsoņu karš bijušajā Dienvidslāvijas teritorijā.^{**} Tas notika salīdzinoši nesēn, un pašsaprotami, ka musulmaņi arī nevēlas integrēties mītnes zemēs. Vācija, Zviedrija vai

^{*} *Ad ea debeat adaptari jus, quae frequenter eveniunt* (lat.) - tiesībām jābūt piemērotām tiem gadījumiem, kas bieži notiek.

^{**} Musulmaņu imigrantu plūsmas pēc izcelsmes ir atšķirīgas - daļa ieceļotāju nāk no Dienvidāzijas, citi no Ziemeļāfrikas vai Tuvajiem Austrumiem. Imigrantu vidū ir arī daudz eiropiskas izcelsmes musulmaņu, piemēram, bosnieši un albāņi. Nereti musulmaņu kopienas tiek identificētas kā *turki* vai *kurdi*, taču tie var būt arī *alžīrieši* vai *berberi*, jo sevišķi Francijā. Vienā no Latvijas musulmaņu virzieniem ir nodalījušies tatāri, tāpēc Rīgas musulmaņu draudzi *Ideļ* var identificēt kā *tatāru* draudzi. Attiecībā uz musulmaņiem, tāpat kā uz kristiešiem, nevar piemērot rases stereotipu – “visi musulmaņi ir arābi”. Toties arābi patiešām lielākoties ir musulmaņi. Eiropas musulmaņi praktizē arī dažādus islama virzienus, kas savstarpēji bieži vien konfrontē vēl vairāk nekā ar kristietību vai jūdaismu. Musulmaņu garīgie līderi parasti vienlaikus ir arī attiecīgo nacionālo minoritāšu kopienu vadītāji.

Francija viņiem ir tikai pārtikusī zeme, kas sniedz pajumti, nevis ir Dzimtene vai Tēvzeme. Vispusīgi aplūkojot islama problēmu Eiropā, jāatzīst, ka ļoti bieži Eiropas nacionālās valstis, neraugoties uz vispārēju cilvēktiesību aspektu tajās, sociālajā aspektā neoficiāli šķiro savus iedzīvotājus “savējos” un “svešajos”.⁶ Šis iedalījums izriet no empīriskās Eiropas domāšanas, jo sabiedriskā iekārta Eiropā nav atdalāma no kristietiskajām vērtībām un cita kultūra (civilizācija) automātiski tiek uzskatīta par svešzemju (*aliens*). Acīmredzot tieši tāpēc musulmaņi uzskata, ka pastāv kāda nerakstīta antiislamiska politika, kas vērsta pret šīs reliģijas izplatību musulmaņu imigrantu mītnes zemēs. Eiropas valstu likumdošana garantē reliģijas brīvību un aizliedz diskriminēt cilvēkus pēc to reliģiskās piederības, kas dzīvē bieži vien izrādās fikcija, jo, lai gan valsts konstitūcijā ir garantēti iepriekšminētie principi, administratīvajā un institucionālajā līmenī attiecībā uz musulmaņiem tie nedarbojas. To var pamatot ar Salmana Rušdī “Sātanisko vārsmu” lietu Apvienotajā Karalistē. Lai gan Anglijā pastāv likums, kas nosaka sodu par reliģijas zaimošanu, konkrētajā gadījumā, kad uz šo likumu atsaucās musulmaņi, tiem viņu prasība tika atteikta. Izrādījās, ka kristīgās ticības zaimošana ir aizliegta pavisam reāli, kamēr islama zaimošana palika nesodīta. Protams, tas nav pareizi, situācija ar laiku mainīsies, un musulmaņi no “musulmaņiem Eiropā” pārtaps par līdztiesīgiem Eiropas pilsoņiem - “Eiropas musulmaņiem”.

Kristiešiem jāapzinās, ka islams pamazām kļūst par galveno reliģisko sāncensi visā pasaulē. Islams jau dedzīgi uzbrūk un vajā kristīgo baznīcu Āfrikā. Amerikāņu postmodernisma teologs Dž. Edvards Vīts uzskata,⁷ ka islams izplešas Āfrikā un Āzijā, tā klātbūtne ir spēcīgi jūtama bijušajās komunisma valstīs, un tas sāk iebrukumus arī Rietumeiropā un Amerikas Savienotajās Valstīs. Būdam kareivīgs un nelokāms, islams var kļūt par visstiprāko postmoderno reliģiju, kuras priekšā biklie racionālisti, neizteiksmīgie relatīvistu un iztapīgie kristieši var izrādīties bezspēcīgi.

Vai tādēļ Eiropa zaudēs savu kristīgo identitāti?

Ir autori, kas tieši tā domā un asi brīdina eiropiešus par šādu perspektīvu. Runājot par šīs problēmas juridisko aspektu, ir skaidri manāms politiķu apmulsums par jurisprudences kā interešu nodrošināšanas līdzekļa bezspēcību. Arī jurisprudencei ir savas robežas. Tas ir no pudeles izlaists džins – to varēja izlaist, taču dabūt to atpakaļ pudelē ir gandrīz neiespējami.

Reliģijas zaimošana, kas izraisa reliģiskas organizācijas (baznīcas) vai indivīdu reliģisko jūtu aizskaršanu. Piemērs tam ir *Latvijas apvienotās evaņģēliskās “Dieva draudzes”*, kuras vada Ārijs Roslēvičs. Organizācijas vadītājs PSRS laikā trīsreiz bijis tiesāts par kriminālnodarījumiem, bet pēc Latvijas valstiskās neatkarības iegūšanas pievērsās reliģijai un izveidoja jaunu reliģisku kustību. Ā.Roslēvičs savos pasākumos bieži mēdza aizskart citas konfesijas, lai iegūtu popularitāti. Viņš atrada vismazāko iemeslu runāšanai par lielāko konfesiju (katoļu un luterāņu) trūkumiem un beidza savas runas ar draudiem par pasaules galu. Risinājums - stājieties “Dieva draudzēs”, un jūs tapsiet glābts! Jau 1992.gada 15.septembrī Tieslietu ministrija brīdināja “Dieva draudzes” vadītāju par aizskarošajiem izteicieniem pret citām konfesijām un norādīja draudzei, ka tās vadītāja darbība rada naidu starp reliģiskām organizācijām. Nākamais Tieslietu ministrijas brīdinājums organizācijai bija 1993.gada 19.aprīlī, kad “Ā.Roslēviča lieta” atkal kļuva aktuāla. 1998.gadā Tieslietu ministrijas Sabiedrisko un reliģisko lietu departaments “Dieva draudzēm” nosūtīja vēstuli, kurā lūdza noskaidrot un sniegt informāciju, vai šajās draudzēs darbojas jaunieši līdz 18 gadu vecumam un vai viņiem ir vecāku rakstveida atļauja. Šādas vēstules departaments izsūtīja 155 netradicionālajām reliģiskajām organizācijām un jaunajām reliģiskajām kustībām.

Tajā laikā Kuldīgas “Dieva draudzei” bija strīds ar vietējo bāriņtiesu par divpadsmitgadīgas meitenes piespiešanu pakļauties draudzes noteiktajām reliģijas normām. 1998.gada 22.oktobrī laikraksts “Kursas laiks” rakstīja, ka ģērbšanās stilu draudzē pieprasot pēc 5.Mozus grāmatas 22.nodaļas 5.panta, kas nosakot, ka vienam dzimumam aizliegts valkāt pretējā dzimuma drēbes. Meitenei aizlieguši valkāt garās bikses, apsējuši lakatiņu, par ko viņu klasesbiedri izsmējuši. Meitene centusies pretoties šādai vecāku attieksmei, par ko sodīta ar “bada diētu” - viņai devuši ēst tikai rupjmaizi.

1998.gada 20.oktobrī Sabiedrisko un reliģisko lietu departaments saņēma Ā.Roslēviča vēstuli. Vēstulē bija rakstīts, ka viņš “nesaprot” jautājumu, un uzdots pretjautājums: kāpēc šāda prasība neesot izteikta tradicionālajām konfesijām? Par tradicionālajām konfesijām vēstulē bija kārtējie apmelojumi: “Jums būtu jāpievērš uzmanība katoļu, luterāņu, pareizticīgo draudzēm (..) baznīcēnu ļaunums, vardarbība, izlaistība, maucība, smēķēšana, dzeršana tiek aizklāta ar (..) vārda segu - TRADICIONĀLĀ.” Tādējādi tika aizskarta Latvijas tradicionālo baznīcu cieņa un ticīgo reliģiskās jūtas. “Latvijas apvienotās evaņģēliskās “Dieva draudzes”” bija pārkāpušas Reliģisko organizāciju likuma 4.pantu, kurā noteikts, ka iedzīvotāju reliģisko jūtu aizskaršana vai naida celšana sakarā ar viņu attieksmi pret reliģiju ir aizliegta. 1998.gada 5.novembrī tieslietu ministrs D.Rasnačs brīdināja Latvijas “Dieva draudzes”, ka Reliģisko organizāciju likuma 18.panta 4. daļas 1.punktā paredzēta reliģiskās organizācijas darbības izbeigšana tiesas ceļā, ja tā sludina reliģiskās neiecietības vai naida idejas. Draudzei tika pieprasīts turpmāk ievērot likuma normas jeb arī tā tiks slēgta.

Tomēr runa nav tikai par tradicionālo reliģiju jūtu aizskaršanu, bet arī par jauno reliģisko kustību aizskaršanu, īpaši par izdomājumiem, kas nav motivēti ar faktoloģisko materiālu. Tā Krievijas Federācijas Tiesu Palāta* 1997.gada 10.aprīlī izskatīja un spriedumā nosodīja Krievijas Valsts Domes deputāta V.Borščova 1996.gada 17.decembra publikāciju “Sargies no melu praviešiem” laikrakstā “Krievu ziņas” (*Росси́йские Ве́сны*). Tiesu Palātas lēmumā Krievijas masu informācijas līdzekļiem ieteikts izvērti un taktiski apgaismot problēmas, kas saistās ar reliģiju un cilvēku reliģisko pārliecību.⁸ Daudz asāk Tiesu Palāta⁹ reaģēja uz 1998.gada 12.februāra O.Zasorina rakstu “Sektu Pēterburga. Šeit būs pilsēta templis” (*Сект-Петербург. Здесь будет город храм*) laikrakstā “Komjauniešu Patiesība” (*Комсомольская Правда*). Pret šo publikāciju ar iesniegumu Tiesu Palātā vērsās reliģiskā organizācija “Jehovas liecinieki”. Tiesu Palāta konstatēja, ka publikācijas saturs ir pretrunā ar žurnālista ētiku, jo autors ar faktiem nevarēja pierādīt, ka “tūkstošiem cilvēku ir miruši amerikāņu slimnīcās, jo ārstiem tiek liegts pārliet asinis”. Pēc publikācijas autora apgalvojuma, šīs nāves “Jehovas lieciniekiem” ir izdevīgas, jo mirušo sektas locekļu īpašumi pāriet organizācijas rīcībā. Pēc Tiesu Palātas domām raksta autors šādi izplata nepamatotas baumas. Neapstiprinājās arī autora apgalvojums, ka sekta pārkāpj Krievijas Konstitūciju, darba likumdošanu, veselības aizsardzības likumu un cilvēktiesības. Palāta konstatēja, ka Krievijā nav juridiska termina *sekta*. Šis termins sabiedrībā ir ieguvis negatīvu jēdzienisku pieskaņu un, to lietojot, žurnālisti aizvaino ticīgo jūtas. Palāta puda uzskatu, ka publikācijās, kas skar reliģisko organizāciju darbību, ir jābūt piesardzīgiem, lai neaizvainotu ticīgos, un informācijai ir jābūt apstiprinātai ar faktiem. Žurnālistiem nav tiesības ignorēt Krievijas Konstitūciju un likumu Par ticības brīvību un reliģiskajām organizācijām. Tiesu Palāta aicināja Krievijas Federācijas Preses komiteju brīdināt laikrakstu un aizrādīt žurnālistiem par publikācijā paustajām nepatiesajām ziņām, kā arī ieteica atvainoties reliģiskajai organizācijai “Jehovas liecinieki”. Jāatzīst, ka, lai gan starp masu medijiem un sabiedrību pastāv cieša atgriezeniskā saite, tomēr parasti tie neatspoguļo pareizās attiecībās iedzīvotāju vidū izplatītos uzskatus. Ir jāprot atšķirt sabiedrisko viedokli no presē publicētā viedokļa, jo, kā ir brīdinājis vācu profesors Reinholds Cipeliuss, vienmēr jāatceras, ka franču revolucionārā žurnālistika būtiski veicināja franču revolūcijas mēreno reformu radikalizāciju un sagatavoja ceļu šausmu režīmam, un *naci* līnijai uzticīgā vācu politiskā žurnālistika nostiprināja nacionālsociālistisko režīmu. Ar to es gribu teikt, ka valsts varai ar presi ir jābūt dialogā, paturot to savā kontrolē, tai ziņā, ka nedrīkst pieļaut noskaņot sabiedrību, balstoties tikai uz subjektīvu naidu.¹⁰

Demokrātiskā, tiesiskā, liberālā valsts un sabiedrības iekārtā vispārējās cilvēktiesību

* Saskaņā ar Krievijas Federācijas prezidenta Borisa Jeļcina 1993.gada 31.decembrī parakstītu ukazu Nr.2335 Krievijā izveidoja Tiesu Palātu jautājumos par informācijas strīdiem. Institūcija bija iekļauta Krievijas prezidenta aparātā. Palāta izskatīja strīdus masu informācijas jomā, kas saskaņā ar likumu nebija attiecināmi uz Krievijas tiesu sistēmu. Tiesu Palātas izskatāmais jautājumu loks bija saistīts ar vārda brīvības ierobežošanu vai subjektīvas un neobjektīvas informācijas izplatīšanu. Palāta lietas varēja skatīt gan pēc iesnieguma, gan pēc savas iniciatīvas. Spriedumam bija rekomendējošs un tiesiski izglītojošs (zinātnisks) raksturs. Izņēmums bija ierēdniecība, kurai, divu nedēļu laikā pēc sprieduma pasludināšanas, bija jāziņo par spriedumā noteiktā izpildi. Tiesu Palātas spriedums bija galīgs un nepārsūdzams.

teorijas un iestāžu un tiesu prakses uzdevums ir cilvēktiesības formēt tā, lai ar vismazākajiem ierobežojumiem saglabātu pēc iespējas lielāku indivīda brīvību un lai vienlaikus novērstu indivīda cilvēktiesību sadursmes ar sabiedrības kopējām interesēm un citu indivīdu cilvēktiesības.¹¹

Izskatītie precedenti bieži saistās ar reliģisko sludināšanu. Sludināšana var izpausties dažādi. Nav domāta tikai sludināšana dievkalpojumu laikā vai publisku pasākumu laikā. Tas attiecināms arī uz reklāmu, kas var aicināt ierasties uz reliģisku pasākumu. Piemēram, ir sodāma tāda reliģiska organizācija, kas sabiedrības saziņas līdzekļos izplata aicinājumu ierasties uz dievkalpojumu, kurā “tiks runāts arī par nelietīgo kristiešu pasaules uzskatu”. Lai arī nekas vēl nav runāts, organizētājs ar vārdiem “nelietīgie kristieši” jau ir aizskāris kristiešu jūtas.

Diskutablā reliģijas zaimošana. Izskatīsim divus gadījumus. Pirmais gadījums ir saistīts ar reliģisko simbolu izmantošanu preču zīmēs, otrs - ar mirušu cilvēku piemiņas zaimošana “mainot viņu reliģisko pārliecību”.

Kā jau minēts, Latvijā kā preču zīmes nevar reģistrēt reliģiskus simbolus. Jautājums par to, vai konkrētas preču zīmes līdzība, kas nosacīti atgādina kādas ticības relikvijas, simbolus un zīmes, ticīgos aizskar vai nē, dažkārt ir visai sarežģīts. Tā lielu sašutumu Latvijas luterāņu un Romas katoļu Baznīcā izraisīja 1996.gada 20.oktobrī saentologu preču zīmes – krusta reģistrācija Latvijas Republikas Tieslietu ministrijas Patentu valdē. Tāpat bija strīdi par *Societejashennessy & Co* kompānijas alkoholisko dzērienu preču zīmi “PARADIS”. Latvijas luterāņu sašutumu izraisa arī vārds DOMS, kuru reģistrējusi akcionāru komercbanka DOMA-BANKA. Saskaņā ar Patentu valdes izdevumu “Patenti un preču zīmes” (1996.gada 22.aprīlī) var marķēt arī mēslojumu, neapstrādātus sintētiskus sveķus, zobu pulverus, dezinfekcijas līdzekļus, seifus, olu inkubatorus, ugunsdzēsības ierīces, sanitārtehniskās ierīces, šaujamieročus, munīciju un šāviņus, sprāgstvielas, pirotehniskos līdzekļus, ēdiena termiskās apstrādes iekārtas, mūzikas instrumentus, asfaltu, lokanas nemetāliskās caurules, mājas apavus, gaļas un zivs izstrādājumus, garšvielas, dzīvnieku barību, alkoholiskos dzērienus, tabakas izstrādājumus un smēķēšanas piederumus, kultūras izstrādājumus, apdrošināšanas un finansu lietas, kā arī frizētavas un zinātniskās izpētes objektus. Arī ebreju svētākās grāmatas Toras vārds reģistrēts kā preču zīme. Vārds TORA 1998.gada 20. janvārī LR Patentu valdē tika reģistrēts kādai vācu firmai REEMTSMA CIGARETTEN FABRIKEN GMBH, kas darbojas Hamburgā. Firma ar šo vārdu ir tiesīga marķēt tabaku, tabakas izstrādājumus (cigaretetes) un smēķēšanas piederumus.

1998.gada 26.janvārī Latvijas Saeimas frakcijas “Latvijai” (Zīgerista partija) deputāti pieprasīja tieslietu ministram steidzami atbildēt uz jautājumu, vai atbilst patiesībai informācija, ka saentologu sekta reģistrējusi Patentu valdē reliģiskus simbolus - krucifiksus kā savu “preču zīmi”.¹² Deputāti motivēja steidzamību ar to, ka nedrīkst pieļaut reliģisku simbolu zaimošana. Notikums izraisīja sabiedrības uzmanību, un laikraksts “Neatkarīgā Rīta Avīze” saentologu “krustu lietu” pat nodēvēja par ceturto nozīmīgāko problēmu savā nedēļas darbībā, piebilstot, ka šī lieta vēlreiz pierāda, ka Latvija tiešām ir “neierobežotu iespēju zeme”.¹³

Patentu valdes atbildīgās amatpersonas atzina, ka reliģiskas zīmes nevar reģistrēt kā preču zīmes. Patentu valdes Preču zīmju un dizainparaugu nodaļas vadītāja D.Liberte atzina, ka draudžu simboli, ko tās lieto savās veidlapās, nav uzskatāmi par reliģiskiem simboliem, tātad var būt reģistrējami kā preču zīmes.¹⁴ Draudze ir reliģiska organizācija un visi simboli, ko tā izmanto savā kultūrā, kā arī apliecinot piederību savam kultam, ir reliģiski simboli. Arī veidlapās lietotie.

Romas katoļu arhibīskaps J.Pujats preseī paziņoja: “Tas, ka saentologi kā preču zīmēm reģistrētajiem krustiņiem pievilkuši klāt kaut kādu zīmējumu, jau nemaina šīs lietas būtību - arī mēs, katoļi, attēlojam krustu, lietojam dažādus dekoratīvus elementus, bet krusts paliek krusts.”¹⁵

Atbilde uz jautājumu, vai visi šie gadījumi ir reliģijas zaimošana un reliģisko jūtu aizskaršanas fakti, ir diskutabla. Uzskatu, ka dažos gadījumos ir, dažos nav. Skaidra atbilde ir gūstama tikai prakses rezultātā, kas Latvijā vēl nav izstrādājusies. Neskatoties uz Latvijas parlamentāriešu aktivitātēm, paši ticīgie vairāk par runāšanu avīzēs¹⁶ neko nav paveikuši. Jautājums par to - vai krustu var vai nevar saistīt ar preču naudas attiecībām, jo tas kā reliģisks

simbols norāda uz augstākām garīgām vērtībām, ir palicis atklāts. Tā kā neviens nav centies juridiski apstrīdēt šos gadījumus, pierādot, ka ir aizskartas viņa reliģiskās jūtas, var uzskatīt, ka tas nav noticis. Garīdznieki protestu izteica vienīgi žurnālistiem, nevis tiesu institūcijām iesniegumu veidā. Tas arī bija galvenais Patentu valdes arguments. Un no ierēdniecības kompetences, kā arī no tiesību aktu viedokļa, viņiem bija pilnīga taisnība. Likumā Par preču zīmēm par nelikumīgām atzītas (19.panta 1.daļa) arī agrāk bez īpašnieka atļaujas reģistrētās preču zīmes, kas ir tik līdzīgas īpašnieka zīmei, ka iespējams tās sajaukt. Izmantošanai (19.panta 2.daļa) ir pielīdzināta arī preču zīmes uzglabāšana un lietošana bez īpašnieka atļaujas. Kas tad šajā gadījumā būtu krusta īpašnieks?

1992., 1994. un 1997.gadā amerikāņu kompānija *International Activities and Services of the Genealogical Society of Utah*, kas ir mormoņu Baznīcas veidojums ASV, piedāvāja Latvijas Republikas Valsts arhīvu ģenerāldirekcijai sekojošu darījumu: par iespēju nokopēt visas arhīva rīcībā esošās baznīcu grāmatas viņi solīja sagādāt aparatūru mikrofilmēšanai (kas pēc tam paliktu arhīvam), kā arī algot cilvēku filmēšanai. Par katru kopiju arhīvs saņemtu 10 centu. Filmiņu negatīvi aizceļotu uz mormoņu glabātavām klintīs Jūtas pavalstī ASV, bet pozitīvi paliktu arhīvam.¹⁷ Arhīva ģenerāldirekcija šādam piedāvājumam nepiekrita, uzskatot to par finansiāli neizdevīgu, un 1997.gada 31.oktobrī lūdza Tieslietu ministrijas Sabiedrisko un reliģisko lietu departamenta noskaidrot reliģisko konfesiju viedokli attiecībā uz mormoņu piedāvājumu.¹⁸

Šīs Ģenealoģiskās biedrības rīcībā jau bija visai ievērojama datu bāze par vairāku desmitu valstu pilsoņu senčiem. Kāpēc šādas ziņas vajadzīgas? Kaut vai mantošanas lietās! Bieži ir gadījumi, ka tieši šā iemesla dēļ starptautiskas juristu firmas ar biedrības atbalstu ir nopelnījušas simtiem miljonu dolāru, palīdzot mantiniekiem iegūt mantojumu. 1990.gada sākumā Jūtas pavalsts Ģenealoģiskās biedrības arhīvā par Angliju, piemēram, glabājās ap 47 155 000 personu vārdi, par Meksiku – 24 205 000, par Vāciju – 18 675 000, ASV – 18 660 000, Skotiju - 10 745 000.¹⁹ Daži eksperti pamatoti uzskata, ka šī datu bāze ir pati lielākā pasaulē. Tā ir aizsargāta ar autortiesību likumu, un datu bāzes īpašnieks ir mormoņu baznīca, kas ar šo informāciju pelna naudu. Latvijas arhīvs mormoņus interesēja tieši tā unikalitātes dēļ.* Ģenealoģijas biedrības saistība ar baznīcu grāmatām saistās ar faktu, ka gandrīz līdz pat 1920.gadam laulību reģistrācija, dzimušo reģistrācija un mirušo reģistrācija notika tikai baznīcās un tika fiksēta baznīcu grāmatās.

Otrs lietas aspekts ir saistāms tieši ar reliģiju, un tas ir jautājums par reliģiskajām jūtām. Mormoņu Baznīca praktizē mirušu cilvēku kristīšanu, kas saistās ar mistisku mirušo laulāšanu ar dzīvajiem. Protams, tā ir simboliska un domāta kā humāna visu dzīvojošo “atgriešana pie Dieva”.

Tieslietu ministrijas Sabiedrisko un reliģisko lietu departaments Valsts arhīvam varēja paziņot, ka konfesiju attieksme pret piedāvājumu ir noraidoša. Luteriskās Baznīcas vadība vēstulē departamentam rakstīja: “Mums ir pamatotas bažas, ka ir runa ne tik daudz par ģenealoģiskiem pētījumiem, bet par baznīcu grāmatās minēto personu vārdu izmantošanu mormoņu kultā. Uzskatām, ka to mirušo personu vārdi, kuras dzīvojušas un mirušas pie luteriskās Baznīcas, iespējama izmantošana mormoņu kultā būtu viņu piemiņas un mūsu tautas vēsturiskās identitātes zaimošana”.²⁰ Romas katoļu arhibīskaps J.Pujats attiecībā uz mormoņu Ģenealoģiskās biedrības ierosinājumu uzņemt mikrofilmās Latvijas baznīcu grāmatas paziņoja, ka visticamāk, baznīcu grāmatu mikrofilmēšana mormoņu vajadzībām izraisītu ticīgajos sašutumu un pauda visu Latvijas katoļu vienotu viedokli: “Šī informācija nav dodama mormoņiem, vēl jo vairāk tāpēc, ka nav skaidri zināms, kādiem mērķiem viņi faktiski izmantos

* Ne visās valstīs ir saglabājušies tādi arhīvi, kāds ir Latvijā. Lai radītu priekšstatu par Latvijas Valsts vēstures arhīvā glabāto baznīcu grāmatu skaitu, gribu pieminēt, ka Latvijas pareizticīgo draudžu baznīcu grāmatās (1700.-1906.g.) ir 1285 lietas; Latvijas Ev. luterisko draudžu baznīcu grāmatās (1608.-1945.g.) - 9578 lietas; Rīgas katoļu draudžu baznīcu grāmatās (1804.-1904.g.) - 128 lietas; Latvijas katoļu draudžu baznīcu grāmatās (1791.-1905.g.) - 9578 lietas un Latvijas ebreju draudžu baznīcu grāmatās (1836.-1938.g.) - 1731 lietas. Pavisam 14 881 lieta. (*Lynn Richard Carson, manager of Genealogical Society of Utah Area to Minister of Justice of the Democratic Republic of Latvia Mr. Dr.Roman Apsitis/ October 1994.*)

šo informāciju.”²¹ Ebreju vārdā Rīgas un Latvijas virsrabīns Natans Barkāns paziņoja, ka “ebreju draudze neredz nekādu nepieciešamību jebkādu ebreju draudžu un tautas dokumentu informācijas izdošanā mormoņu baznīcai un tās iestādēm, kuriem nav nekāda sakara ar ebreju tautu.”²² Līdzīgi izturējās arī pareizticīgo Baznīca, kas protestēja pret iejaukšanos Latvijas Pareizticīgās Baznīcas iekšējās lietās.²³ Arī vecticībnieku draudze kategoriski iebilda pret mormoņu vēlmi fotografēt baznīcu lietas.²⁴ Visas baznīcas asi reaģēja uz mormoņu kompānijas vēlmi iegūt ziņas par mirušiem cilvēkiem, uzskatot to par reliģisko jūtu zaimošanu. Mormoņi savukārt uzskatīja to par pārspīlētu jūtīgumu, jo runa esot vairāk par veiksmīgu biznesu, nevis par kāda konvertēšanu. Lai gan manā rīcībā nav neapgāzamu pierādījumu par iepriekšminēto mormoņu praksi, nav arī iemesla par to šaubīties. Manuprāt, nosodāms šis akts būtu tad, ja tas tiktu darīts publiski. Tas no valsts aspekta. Es saprotu arī tradicionālās reliģijas. Jautājums ir sarežģīts, un atbilde ir jārod katram pašam, bet no juridiskā aspekta šeit nav nekā nosodāma. Sakarā ar to, ka Latvijas Valsts arhīvu ģenerāldirekcija nepiekrīta amerikāņu kompānijas *International Activities and Services of the Genealogical Society of Utah* piedāvājumam lietu var uzskatīt par izbeigtu. Pieļauju, ka būtībā šis tomēr bija komerciāla rakstura strīds, kurā, lai atteiktu darījumu, izmantoja reliģiskās zaimošanas faktu.

Noslēgumā vēlos teikt, ka Padomju impērijas sabrukums izraisīja dramatiskas un tūlītējas izmaiņas Austrumeiropas tautu ideoloģijā un sociālajā sistēmā. Cilvēku dzīves kvalitātes uzlabošanās salīdzinoši notiek daudz lēnāk. Visgrūtāk ir panākt izmaiņas cilvēku domāšanā, psiholoģijā, uzskatos, attieksmē, paradumos. Daudzi cilvēki postkomunisma valstīs vēl pilnībā nav izpratuši jaunās kārtības izmaksas un ieguvumus. Daudziem vēl ir jāiegūst izpratne par tādiem fundamentāliem principiem kā vienlīdzīgas iespējas. Ir jāizglīto sabiedrība, lai radītu tādu sociālo klimatu, kas ieaudzinātu cilvēkos vēlmi dot savu ieguldījumu taisnīgas sabiedrības radīšanā, kur likuma priekšā visi ir patiesi vienlīdzīgi.²⁵

¹ Latviešu konversācijas vārdnīca. - R.: A.Gulbja spiestuve, 1927. - 35354.sleja.

² *Levits E.* Cilvēktiesību piemērošanas jautājumi Latvijā. Cilvēktiesības pasaulē un Latvijā. I.Ziemeles redakcijā. R.: SIA “Izglītības solī”, 2000. - 278.lpp.

³ *Ziemele I.* Cilvēktiesību rangs Latvijas tiesību normu hierarhijā. Satversmes reforma Latvijā: par un pret. - R., 1995. - 60.lpp.

⁴ *Meķisis E.* Par tiesu precedentu un tiesu prakses veidošanu// Latvijas Vēstnesis. - 1998. -29.okt.

⁵ *Cipeliuss R.* Tiesību būtība. - R.: Latvijas Universitāte, 2001. - 31.lpp.

⁶ *Zolberg A.R., Woon L.L.* Why Islam is like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and United States/ Strasboourg, 24-26 November 1998 Seminar on religion and the integration of Immigrants.

⁷ *Vīts D.E.*, dēls. Postmodernie laiki. - R.: Luteriskā mantojuma fonds, 1999. - 234.lpp.

⁸ *Пчелинцев А.В.* Свобода совести и злоупотребление свободой массовой информации. - М.: Институт религии и права, 1998. - С.37.

⁹ Turpat, 59. - 62.lpp.

¹⁰ *Cipelius R.* Vispārējā mācība par valsti. - R.: AGV, 1998. - 210.lpp.

¹¹ *Levits E.* Cilvēktiesību piemērošanas jautājumi Latvijā. Cilvēktiesības pasaulē un Latvijā. I.Ziemeles redakcijā. - R.: SIA “Izglītības solī”, 2000. - 278.lpp.

¹² Saeimas kanceleja, nr. 328 no 27.01.1998. Deputātu jautājums LR Tieslietu ministram D. Rasnačam.

¹³ Neatkarīgā Rīta Avīze. - 1998. - 9.febr.

¹⁴ *Skagale G.* Krustus reģistrē kā preču zīmes// Neatkarīgā Rīta Avīze. - 1998. - 7.febr.

¹⁵ *Pastalnieks A.* Krusts tomēr var būt arī preču zīme// Neatkarīgā Rīta Avīze. - 1998. - 13.febr.

¹⁶ *Lipša I.* Protestē pret krustu kā preču zīmi// Neatkarīgā Rīta Avīze. - 1998. - 9.febr.

¹⁷ *Kanepone A.* Mormoņu tīkojumi Latvijā// Neatkarīgā Rīta Avīze. - 1997. - 8.nov.

¹⁸ Latvijas Valsts arhīva ģenerāldirektora V.Štāla 1997.gada 31.oktobra vēstule Nr. 3-4/381 LR Tieslietu ministrijas Sabiedrisko un reliģisko lietu departamenta direktoram R.Balodim.

¹⁹ Latvijas Valsts arhīva ģenerāldirektora V.Štāla 1994.gada 1.novembra vēstule Nr.1.1-4/225 Tieslietu ministrijas Reliģijas lietu departamentam.

²⁰ Latvijas Ev. luteriskās Baznīcas konsistorijas arhibīskapa referenta J.Gintera 1997.gada 3.novembra vēstule Nr.367 Tieslietu ministrijas Sabiedrisko un reliģisko lietu departamenta direktoram R.Balodim

²¹ Rīgas metropolijas Romas katoļu kūrijas arhibīskapa metropolīta J.Pujata 1997.gada 3.novembra vēstule Tieslietu ministrijas Sabiedrisko un reliģisko lietu departamenta direktoram R.Balodim.

²² Rīgas un Latvijas virsrabīna N.Barkāna 1997.gada 3.novembra vēstule Nr.Z-135 Latvijas Valsts arhīvu ģenerāldirektoram V.Štālam.

²³ Latvijas Pareizticīgās Baznīcas Sinodes, Rīgas un visas Latvijas arhibīskapa Aleksandra 1997.gada 3.novembra vēstule Nr.112 Tieslietu ministrijas Sabiedrisko un reliģisko lietu departamenta direktoram R.Balodim.

²⁴ Rīgas Grebeņščikova vecticībnieku draudzes priekšsēdētāja I.Ivanova 1997.gada 3.novembra vēstule Nr.01/1-255 Tieslietu ministrijas Sabiedrisko un reliģisko lietu departamenta direktoram R.Balodim.

²⁵ *Vīķe-Freiberga V.* Viļņas universitātē 2001.gada 14.martā// Latvijas Vēstnesis. - 2001. -16.marts